

Isabell Lorey

Yritys ajatella plebeijisyyttä

Kritiikki ei ole hallinnan muotojen ulkopuolinen asema, vaan asenne, joka pitää kamppailut ärhäköinä. Kritiikki on hallittuna olemisen jatkuvaa kyseenalaistamista. Näitä Foucault'n tiiviitä teesejä silmälläpitäen on mahdollista keskittyä hallinnollisten olosuhteiden perustavanlaatuisen haurauteen ja tasapainottomuuteen¹. Luonnollisilta ja vakailta vaikuttavien olosuhteiden kyseenalaistaminen ei ainoastaan osoita, miten asiat ovat itsekseen muotoutuneet ja miten ne voivat muotoutua uudelleen. Kuten Foucault kritiikkiä koskevassa tekstissään sanoo, kyseenalaistaminen osoittaa myös, että on mahdollista ajatella tiettyjen hallinnan muotojen katoamista.

TÄTÄ SEURATEN haluan tarkastella vastustavan kritiikin immanenttia muotoa, jossa hylkääminen ja kieltäytyminen voidaan ymmärtää tuottavina käytäntöinä. Kun puhun kieltäytymisestä kritiikkinä, tarkoitan sillä näennäisen paradoksaalista kieltäytymistä, joka ei ole yksinkertaisesti negaatio, vaan jotakin luovaa. Haluan lisäksi osoittaa, miten tiettyjä hallinnan muotoja voidaan ohittaa ei niinkään astumalla valtasuhteiden ulkopuolelle kuin pikemminkin sisäisen maanpaon (*exodus*) avulla.

Talvella 1977, vuotta ennen kritiikki-tekstiään, Foucault antoi haastattelun otsikolla ”Valtoja ja strategioita”. Siinä hän kuvailee käsitystään kritiikistä ja vastarinnasta uuden kontekstualisoinnin avulla. Tässä keskustelussa Foucault toi esiin melko yhtäkkisesti ja lyhyesti plebeijit, esimerkkinä Rooman tasavallan sosiaalisesta perustasta.² Haastattelijana oli Jacques Rancière, joka myöhemmin perusti poliittisen teoriansa paljolti patriisien ja plebeijien suhteeseen. Rancière kuitenkin luki Rooman historiaa 400-luvulla eaa. suhteellisen rajoitetusti ja tavalla, joka ei valaise tässä tarkoittamaani kritiikin ja vastarinnan tulkitusta.³

Minusta Foucault'n lyhyt maininta plebeijeistä on huomattavasti mielenkiintoisempi, vaikka hän ei analysoikaan plebeijejä historiallisesti, vaan tuo heidät mukaan keskusteluun vastarinnan ja kritiikin abstraktina lähtökohtana: ”Plebeijeillä ei varmastikaan ole sosiologista todellisuutta. Kuitenkin yhteiskuntaruumiissa, luokissa, ryhmissä ja yksilöissä, on aina jotakin, joka tiettyssä mielessä välttää valtasuhteet; jotakin, joka ei ole enemmän tai vähemmän muovattavaa raaka-ainetta, vaan pikemminkin keskipakoista liikettä, vastakkaista, vapautunutta energiaa.”⁴ Tämä on tärkeä ajatus tulkinnalleni: Foucault pitää tässä vastahankaista ainetta osana sitä, mikä on ”muovailtavissa” tai paremminkin osana sitä, mikä ilmaantuu valtasuhteiden myötä. Sen sijaan näitä pakenevaa hän kutsuu ”vastakkaiseksi”, keskipakoiseksi. Keskipakoinen viittaa keskustasta loitontuvaan energiaan. Valtasuhteita välttävä on voima, joka pakenee, lähtee. Vastaavasti kritiikki voidaan ymmärtää pakenemisena.⁵

Foucault jatkoi: ”Plebeijejä ei varmastikaan ole ole-

massa, mutta ’jotakin’ plebeijimäistä on. Ruumiissa ja sieluissa on jotakin plebeijimäistä, se on yksilöissä, proletariaatissa, porvaristossa, mutta erilaisin ulottuvuuksin, muodoin, voimin ja alkuperin. Plebeijien osa ei niinkään ole valtasuhteiden ulkopuoli kuin ehkä pikemminkin niiden raja, kääntöpuoli, kaiku;” – ja tämä plebeijimäinen ”reagoi kaikkeen vallan etenemiseen vetäytymällä; tämä motivoi jokaisen valtajärjestelmän uuden kehityksen.”⁶

Tästä syystä kaikki valtajärjestelmien analyysit on välttämättä tehtävä ”plebeijien näkökulmasta”, nimenomaan vallan rajan ja kääntöpuolen näkökulmasta.⁷ Ajattelaksemme ’plebeijisyyttä’ haluaisin lyhyesti käydä läpi plebeijien enemmän tai vähemmän oikeasti tapahtunutta historiaa, erityisesti Rooman tasavallan alussa syntyneitä taisteluja patriiseja vastaan. Palatkaamme viidennelle vuosisadalle ennen ajanlaskun alkua.

Titus Livius (59 eaa.–17 jaa.) kirjoitti Rooman poliittisen historian kronologiaa alkaen 500-luvun eaa. kunninkaista aina omaan elinaikaansa eli Augustuksen hallintokauteen asti. Toisin sanoen Livius kirjoitti lähes neljäsataa vuotta tapahtumien jälkeen. Itse V vuosisadan tapahtumista ei ole kirjallisia lähteitä, mistä syystä, muiden muassa, Liviuksen kuvauksella on ollut suuri vaikutus. On melko varmaa, että Livius ei olisi juurikaan kiinnostanut tarjoamani tulkinta plebeijien tekosista. Häntä kiinnostivat lähinnä Rooman vahvuuksien ja loiston korostaminen ja historian esittäminen Augustuksen valtaan huipentuvana tarinana. Tämä on yksi syy siihen, että Livius kaikissa konfliktien kuvauksissa aina lopulta korostaa *concordiaa*, roomalaista harmoniaa.

Meitä kiinnostavat patriisien (Rooman aristokratian) ja plebeijien (hyvin moniaineksisen, lähinnä roomalaisista maanviljelijöistä koostuvan ryhmän) väliset kiistat. Plebeijit olivat varsinkin taloudellisesti hyvin eri asemassa, mutta heitä pidettiin ”vapaina”; he eivät olleet orjia, mutta heillä oli hyvin vähän poliittisia oikeuksia. Eletään Rooman tasavallan alkua. Viimeinen tyranni on ajettu pois muutamia vuosia sitten ja patriisien johtama tasavalta perustettu. Tasavaltaista järjestystä ei vielä voida

”Lähteet eivät viittaa sisällissotaan tai edes yksittäisiin taisteluihin. Patriisien vastainen kamppailu oli ensisijaisesti silkkaa tottelemattomuutta.”

pitää vakaana, eikä patriiseja eikä plebeijejä homogeenisinä ryhminä.

Keskityn Rooman tasavallan alkuvaiheissa kysymykseen siitä, miten muinaisissa lähteissä nimellä *secessio* kutsuttu asia voidaan ymmärtää poliittisena jakona tai erotteluna, erityisesti plebeijien lähtemisenä pois Roomasta. Haluaisin muodostaa tästä tapahtumasta exoduksen teoriaa.

Livius asettaa ensimmäisen kolmesta *secessio*sta sotilaspalveluksen ja velkaantumisen yhteyteen. Hänen mukaansa noin vuonna 495 eaa. tilanne Roomassa kiristyi sekä sisä- että ulkopoliittisesti. Patriisenaattorien ja plebeijien riitaa kiihdyttivät erityisesti velkaantuneet plebeijit, jotka olivat joutuneet taloudellisesti riippuvaisiksi patriisi-isännistään. Köyhtyneet plebeijit protestoivat yhä äänekkäämmin sanoen, että he saivat kyllä vaarantaa elämänsä Rooman vapauden puolesta, mutta rauhan aikaan he joutuivat käytännössä palvelemaan lähes orjina.⁸

Volskeja, sabiineja ja aurunkeja vastaan käytyjen voitokkaiden sotien jälkeen luvattu säädös jäi antamatta: se olisi taannut plebeijeille turvan ja omaisuuden ja perheen suojelun sodan aikana. Velkaorjuutta ei lopetettu. Patriisenaattorit pelkäsivät plebeijien salaliittoja ja vallankumouksyrityksiä, mutta velkojina he kannattivat säädöksen lykkäämistä.⁹ Tästä syystä he koittivat velvoittaa sota-kuntoisia plebeijejä voimassaolevan uskollisuudenvalan nojalla: he komensivat legioonat kaupungin ulkopuolelle väitetyn hyökkäyksen varalta. Liviuksen mukaan tämä nopeutti raivon purkautumista.¹⁰

Liviuksen dramaattisen kuvauksen mukaan aseistetut plebeijit harkitsivat konsulien murhaamista, jotteivät joutuisi sotapalvelukseen. Sen sijaan että olisivat toteuttaneet

ajatuksensa, palveluskelpoiset plebeijit tekivätkin jotakin ihan muuta: he kieltäytyivät ja vetäytyivät Liviuksen mukaan ”ilman konsulien kommentoa Pyhälle vuorelle”¹¹, Rooman rajojen ulkopuolella sijaitsevalle kukkulalle ja siten patriisivallanpitäjien ulottumattomiin. Tämä pako Roomasta oli plebeijien ensimmäinen *secessio*.

Plebeijien maanpako, lähtö ulos kaupungista sen rajojen tuolle puolen, merkitsee, että tuolloin vallinneiden patriisien hallitsemien valtasuhteiden raja paljastui. Rajan tiedostaminen merkitsee myös lähtemistä, vetäytymistä, sitä, että rajaa ei enää pidetä ehdottomana horisonttina. Foucault kirjoittaa, että plebeijisyys ”ei ole niinkään valtasuhteiden ulkopuoli, kuin niiden raja”. Maastapako ei johda vallan tuolle puolen. Sitä vastoin se merkitsee vetäytymistä ja lähtemistä: tämä muodostaa keskipakoisen voiman, joka puolestaan motivoi ”uuden kehityksen vallan muodostelmissa”. Plebeijit asettivat patriisien hallitsemat valtasuhteet liikkeeseen, ja roomalaisen vallan rakenne alkoi muuttua.

Plebeijien tapa taistella poliittisten, taloudellisten ja laillisten päämääriensä puolesta *secession* avulla on yhä hyvin harvinainen. Lähteistä ei löydy minkäänlaista mainintaa sisällissodasta, ei merkkejä edes yksittäisistä aseellisista taisteluista patriisien ja plebeijien välillä. Patriisien vastainen taistelu oli ensisijaisesti pelkästään tottelemattomuutta. Se oli sekä sotilaallisesta että poliittisesta kuuliaisuudesta kieltäytymistä, patriisien vallan hyväksymisen perumista.

Kieltäytyjät, jotka jättivät käyttämättä aseitaan, olivat aseistettuja plebeiji-miehiä¹². Juuri he toisissa olosuhteissa puolustivat Roomaa patriisivaltoineen ulkopuolisia hyökkääjiä vastaan. Nämä plebeijit vetäytyivät aseellisesta

taistelusta saavuttaakseen omat poliittiset ja taloudelliset tavoitteensa. He hylkäsivät sidoksensa patriiseihin, sekä sotilaskomentajina että velkojina.

Tämä patriisien vallan hyväksymisen peruminen kieltäytymällä ja pakenemalla poliittista ja taloudellista kuria on esimerkki siitä kysymisestä, hyväksyttävyyden ja itsestäänselvyyden hylkäämisestä, jota Foucault käsittelee kritiikkiä koskevassa tekstissään. Post-operaismifilosofi Paolo Virnon mukaan tämä peruminen, tämä kieltäytyminen on ”radikaalia tottelemattomuutta”¹³, koska maanpakonsa avulla plebeijit välttivät lakien ja komentojen pätevyuden. Livius piti tärkeänä kirjoittaa, että plebeijit lähtivät vuorelle ”ilman konsulien komentoa”¹⁴. Plebeijit pääsivät käsistä lähtemällä. He eivät vain toimineet oman auktoriteettinsa nojalla, vaan samalla toiminnallaan kyseenalaistivat imperiumin perustan, konsulien käskyvallan, toisin sanoen Rooman julkisen vallan rakenteen.

Plebeijien *secessio* ei kuitenkaan vastaa juutalaisten exodusta, koska juutalaiset eivät palanneet Egyptiin.¹⁵ Plebeijien maanpako merkitsi poliittisen liittoutuman syntymistä. Vetäytyminen lähtemällä on painostuskeino ja uhka poliittisten oikeuksien vaatimisesta.

Livius jatkaa tarinaa kertomalla, että saavuttuaan Pyhälle vuorelle plebeijit perustivat leirin, johon ei hyökätty, eivätkä he itse hyökänneet. Viipyessään vuorella plebeijit solmivat pyhän valaliiton, jonka tarkoituksena oli perustaa plebeijien omia tribuuneja ja edistää heidän poliittisia etujaan. Näiden *tribuni plebis* oli tarkoitus olla loukkaamattomia, pyhiä ja varustettu oikeudella auttaa plebeijejä. Neuvottelijat ja patriisit hyväksyivät muodostuneen plebeijikunnan vaatimukset. Siitä lähtien plebeijeille omistettiin omat pyhät edustajansa ja rangaisuksena plebeijitribuunien loukkaamisesta seurasi kuolemantuomio. Kun kaksi tribuunia oli valittu, plebeijit palasivat Roomaan.¹⁶

Plebeijit lähtivät kolme kertaa ja kolme kertaa he palasivat, koska he taistelivat tasavaltaisen ja laillisen poliittisen järjestyksen puolesta. Plebeijien maanpako ei aluksiakaan ollut mitään uutta siinä mielessä, että tarkoituksena olisi ollut perustaa oma kaupunki omine lakeineen. Se ei kuitenkaan ollut pelkäämistä reaktio, vaan toimintaa, koska vetäytyminen oli ensimmäinen askel juuri keksityssä perustamisen tapahtumasarjassa. Perustaminen ja siihen liittyvä valta ja järjestys muodostuivat välineeksi ja aseeksi, joilla horjuttaa olemassa olevaa patriisien hallintoa, joka jo maanpaon myötä oli ongelmassa. Ei siis muodostunut uutta valtaa uuteen paikkaan, vaan pikemminkin vaihtoehtoinen järjestys, joka asettui poikkiteloin.¹⁷ Mikä tärkeintä, plebeijien maanpako kyseenalaisti valtasuhteet, koska *secessio* merkitsi kaksiarvoisen järjestelmän hylkäämistä; järjestelmän, jossa vaihtoehdot ovat komento/laki ja vallankumous. Plebeijit palasivat uusin kyvyin ja uuteen taisteluun. Liviuksen kertomuksessa plebeijien ”voimapaikka” on Pyhä vuori pienen matkan päässä kaupungista. Se on liittoutumisen ja järjestäytymisen paikka.

Vailla riittäviä poliittisia oikeuksia ja ilman omien etujensa edustajia, plebeijit joutuivat keksimään itsensä

uudelleen olemassa olevasta patriisihallinnosta riippumattomina ja poliittiseen toimintaan kykenevinä. Uudelleenkeksimisen strategia oli ensisijaisesti itsensä voimistaminen, jota haluaisin kutsua nimellä perustava valta.¹⁸

Latinan verbin *constituo* myötä ’perustava valta’ liikkuu semanttisessa kentässä, johon kuuluvat ”asettaa yhteen”, ”laittaa”, ”asettua”, mutta myös ”päättää”, ”luoda”, ”määritellä”. Etuliite *con-* tuo mukaan vahvan yhteisyyden ja jakamisen sävyn. Tälle merkitysjatkuomolle perustuu sopiminen ja yhteinen päätöksenteko, perustaminen, joka luo perustuslain (kon-stituution).¹⁹

Plebeijit kerääntyivät vuorelle samanmielisten yhteisönä, liittona; Liviuksen mukaan he asettuivat sinne ”turvaan”, vahvaan leiriin, jota ympäröivät vallit ja vallihauta, mutta jolla ei Liviuksen korostamaan tapaan ollut johtajia.²⁰ Kukaan ei pakottanut eikä johtanut heitä, he itse liikuttivat itsensä (pois), ja antoivat itse itselleen edustajat, tribuunit, vasta sen jälkeen. Liitto muodostui ilman johtajaa, ilman johtamista ja hallitsemista. Edustuksellisuus syntyi vasta perustamisen myötä, ja vasta sen jälkeen tribuunit valittiin.

Plebeijit päättivät sitoa itsensä toisiinsa valalla ja turvata itsensä poliittisesti ja laillisesti omalla auktoriteetillaan patriisien määrittelemän laillisuuden ulkopuolella. Kun puhun plebeijien perustavasta voimasta, tarkoitan tätä yhteenliittymisen kykyä, joka suojaa ja puolustaa kieltäytyen tottelemasta.

Tällainen kritiikki, tottelevaisuudesta kieltäytyminen on tuottavaa toimintaa. Tuottavuus liittyy perustamiseen, muodostamiseen, se viittaa keskipakoiseen voimaan ja kykyyn perustaa uutta. Plebeijien perustava voima on muodostamisen kykyä, kykyä oman järjestyksen perustamiseen eli kykyä itseorganisoitumiseen. Plebeijit perustivat itsensä poliittisena liittona, eivät jäykkänä järjestönä, joka olisi asettunut Roomassa pysyvästi patriisien yhtä jäykkää vastavoimaa vasten. Plebeijien perustava voima sai aikaan joustavan järjestelmän: se johti poliittiseen, lailliseen ja taloudelliseen muutokseen, joka päättyi lopulta vuoden 287 eaa. Lex Hortensiaan. Tässä laissa säädettiin, että plebeijien edustuksellisten elimien päätökset ja määräykset eivät koskeneet vain plebeijejä, vaan sitoivat kaikkia Roomassa asuvia.

Plebeijien perustava voima kiteytyy useammassa teossa: ensin vetäytyminen ja lähteminen, maanpako, sitten valan vannominen ja lain asettaminen, ja lopulta

**”Plebeijien maanpako
kyseenalaisti valtasuhteet.
Se hylkäsi kaksiarvoisen
järjestelmän, jossa
vaihtoehdot ovat komento/
laki ja vallankumous.”**

edustuksellisten elimien asettaminen; elimien, joiden tehtävänä on suojella plebeijä mahdollisimman ankarana rangaistuksen uhalla. Näillä teoilla plebeijit muuttivat vaatimattoman poliittisen kykynsä huomattavaksi voimaksi, jonka avulla olivat valmiita kamppailuihin patriisien kanssa.

Maanpako ja itse-perustaminen muunsivat suhteikon, jossa plebeijien ja patriisien kiistat tapahtuivat. Samalla plebeijien taistelustrategia on omalla tavallaan rajattu, eikä kyseenalaista, kiistä tai hylkää niitä valtasuhteita, jotka eivät koske omia etuja. Missään plebeijien ja patriisien vastakkainasetteluissa *pater familian* ylivaltaa ei kyseenalaistettu, sen kummemmin kuin orjuuttakaan.

Vastarinnan ja kritiikin abstraktia muotoa hakiesamme meidän on huomattava, että perustavan vallan kyky pysyy aina rajoitettuna, tuottaa ulossulkemisia ja saa aikaan tiettyjä valtasuhteita, sen sijaan että hylkäisi, kääntäisi tai jopa hävittäisi ne. Rajoittavan vallan välttämisen on mahdollista vain siinä määrin kuin on keinoja tulla tietoiseksi tästä rajoituksesta. Ei ole vain yhdenlaista hylkäämistä, yhdenlaista vetäytymistä, yhdenlaista kritiikkiä, pikemminkin aina on tietyllä tavoilla rajoittuneita keinoja, jotka toteutuvat eri tavoin.

Tästä huolimatta plebeijit muuttivat yhteyden, kontekstin, jossa ongelma muodostui ongelmaksi, sen sijaan,

että olisivat hyväksyneet tämän tai tuon tarjotun ratkaisun. Plebeijit muuttivat vallan kuvioita ja monimutkasivat valtasuhteita.²¹

Ilman plebeijien perustavaa valtaa, valtasuhteet näyttäytyivät vaihtoehdottomana herruutena, jonka rajojen kuviteltiin määrittelevän mahdollisuuksien rajat. Plebeijisyys pitää perustaa, muuten se pysyy valtasuhteiden väistämättömänä mahdollisuutena. Vasta perustettuna plebeijisyys rajoitukset rikkoessaan saa muotonsa. Plebeijisyys merkitsee aina kieltäytymistä ja siksi se on tuotavaa. Plebeijisyys merkitsee kykyä tuottavasti kieltäytyä ja vetäytyä valtasuhteista. Tämä muuttaa vallan suhteikon peruuttamattomasti hävittämällä jonkin hallinnan muodon.

Suomentanut Tere Vadén

(alun perin: Versuch, das Plebeische zu denken. Exodus und Konstituierung als Kritik. *Transversal* 4/08. <http://eipcp.net/transversal/0808/lorely/de>)

Viitteet

- 1 Foucault, *Was ist Kritik?* Merve, Berlin 1992; *Das Subjekt und die Macht*. Teoksessa Hubert L. Dreyfus & Paul Rabinow, *Michel Foucault. Jenseits von Strukturalismus und Hermeneutik*. Athenäum, Frankfurt/M 1987, 260.
- 2 Tämä pohdiskeluni plebeijydestä on osa laajempaa plebeijien ja patriisien roomalaisesta vallasta käymien kamppailujen ja niitä seuranneen poliittista immuniteettia koskevan teorian tutkimusta.
- 3 Rancière, *Das Unvernehmen. Politik und Philosophie*. Suhrkamp, Frankfurt/M. 2002, 35–.
- 4 Foucault, *Mächte und Strategien* (1977). Teoksessa *Dits et écrits. Schriften*. Toim. D. Defert & F. Ewald. Vol. III. Suhrkamp, Frankfurt/M., 542.
- 5 Pakenemisen käsite ei ole lipsahdus: Foucault kirjoitti 1982, vain vähän ennen kuolemaansa, että ei ole olemassa "valtasuhdetta ilman mahdollisuutta pakoon tai mahdolliseen karkaamiseen [...]". *Das Subjekt und die Macht*, 346.
- 6 *Mächte und Strategien*, 542.
- 7 Sama.
- 8 Liv. 2, 23,1–2; vrt. *Rooman synty* (Ab urbe condita). Suom. Marja Itkonen-Kaila. WSOY, Helsinki 1994.
- 9 Liv. 2, 31, 7–; 2, 32, 1.
- 10 Liv. 2, 32, 1.
- 11 Liv. 2, 32, 2.
- 12 Pakenemalla Roomasta plebeijimiehet kamppailivat saavuttaakseen täyden poliittisen vapauden, eli saman vapausasteen, josta patriisit nauttivat. Vapaat roomalaiset naiset, patriisit ja plebeijit, olivat vapaita vain tiettyyn rajaan asti, koska olivat aviomiehensä tai *pater familian* käskyvallassa. Orjilla, miehillä tai naisilla, ei ollut henkilökohtaisia oikeuksia lainkaan; Rooman tasavallassa heitä pidettiin epävapaina.
- 13 Virno, *Grammatik der Multitude. Öffentlichkeit, Intellekt und Arbeit als Lebensform*. Turia + Kant, Wien 2005, 98. Vrt. *Väen kielioppi*. Suom. Inkeri Koskinen. Tutkijaliitto, Helsinki 2006.
- 14 Liv. 2, 32, 2.
- 15 Ks. Michael Walzer, *Exodus und Revolution*. Rotbuch, Berlin 1988.
- 16 Liv. 2, 32, 4–33, 3; 3, 55, 7; 3, 55, 10.
- 17 Ks. Roberto Fiori, *Homo sacer. Dinamica politico-constituzionale di una sanzione giuridico-religiosa*. Jovene, Napoli 1996.
- 18 Tämä ei liity vain poliittisen historian keskeisiin teemoihin, joista katso Antonio Negri, *Repubblica Costituente*. Umriss einer konstituierenden Macht. Teoksessa Negri, Maurizio Lazzarato & Paolo Virno, *Umherschweifende Produzenten. Immaterielle Arbeit und Subversion*. ID, Berlin 1998, 67–82; Gerald Raunig, *Kunst und Revolution*. Turia+Kant, Wien 2005, 56–; Antonio Negri, *Insurgencias. Constituent Power and the Modern State*. Univeristy of Minnesota Press, Minneapolis 1999. 'Perustavan vallan' käsite merkitsee myös jatkoa antiikin tutkimuksen *secession* käsitteelle. Vrt. Franz Wieacker, *Römische Rechtsgeschichte I*. Beck, München 1988, 379; Theodor Mommsen, *Römisches Staatsrecht 2.1*. WBG, Darmstadt 1971, 274; Jürgen von Ungern-Sternberg, *Secessio*. Teoksessa *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*. Toim. Hubert Cancik. Bd. 11. Metzler, Stuttgart 2001, 314–.
- 19 Vrt. Gerald Raunig, *Instituent Practices. Institutional Critique, Constituent Power, and the Persistence of Instituting*. Ks. <http://eipcp.net/transversal/0507/raunig/en>.
- 20 Liv. 2, 32, 4.
- 21 Tässä seuraan Virnon *Väen kielioppia*.